

Огаренко Т.О.

УДК 316.334.4

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕЗЕНТАЦІЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПРАВОСВІДОМОСТІ У ПОВЕДІНЦІ СУБ'ЄКТІВ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Постановка проблеми. Українська правова реальність викликає чимало негативних оцінок не тільки з боку її громадян, але й з боку європейських спостерігачів та правозахисників. Разом з тим українські соціологи, акцентуючи увагу на важливих суспільних проблемах, недостатньо уваги приділяють розгляду та аналізу поведінкових проявів правової культури і правосвідомості в сучасних умовах.

Навряд чи стала би актуальною ця робота, якби все було гаразд в сучасному українському суспільстві з правовою культурою та правовою свідомістю. Численні правопорушення та злочини громадян, політичні переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності опозиційних лідерів – экс-прем'єра Ю. Тимошенко та экс-міністра Ю. Луценка, хабарництво у вищих судових органах, свавілля стосовно затриманих правопорушників з боку багатьох працівників правоохоронних органів, девіації серед неповнолітніх та молоді – усе це реальні факти, які свідчать про те, що рівень правової культури залишається досить низьким. Однак чи варто дивуватися тому, що в нашій країні, яка тільки 20 років буде свою незалежну долю, після довготривалої командно-адміністративної та монопартійної системи, у якій всі громадяни жили за принципом: “що недозволено законом – те заборонено”, наявні вади у правовій культурі населення. Адже у країнах з розвинутою демократією їх теж не менше, ніж в Україні. І досить часто вони мають занадто жорстокий характер або майстерно розігруються для того, щоб досягти певних вигод і скомпрометувати високих посадових осіб. Достатньо згадати подвійний терористичний акт у Норвегії, який шокував увесь світ і був скоєний Андерсом Берингом Брейвіком у липні 2011 р.; внаслідок нього загинуло 77 осіб і більше ніж 150 отримали поранення.

Однак, незважаючи на цей та багато подібних їм сенсаційних випадків порушення прав громадян, європейці завжди пишаються своєю системою правосуддя, а українці – ні. І про це свідчать не тільки пересічні громадяни, але й депутати, політичні діячі, оприлюднюючи думку про те, що шукати правди в українських судах немає сенсу. Особливо часто це можна почути з вуст опозиційних депутатів.

У чому ж тут справа? Може річ у тому, що Україна, ратифікувавши 17.07.1997 р. Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (Закон України “Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.”), не створила належних умов для нових підходів у галузі права, що були проголошені Конституцією? Чи українське суспільство не готове виконувати вимоги конституційного права? Напевно, причини варто шукати перш за все у культурі та правосвідомості суб'єктів соціально-правових відносин. Наприклад, у європейських країнах, як зазначає В. Тацій, механізми захисту прав людини не є сталими структурами, вони постійно піддаються оновленню з метою полегшення до них доступу громадян та підвищення рівня ефективності міжнародних правозахисних інстанцій [1, с. 48].

Перш за все, варто зазначити, що українці недостатньо володіють правовою інформацією. В українських реаліях доступ пересічних громадян до правової інформації дуже непростий. Це пов'язується не стільки з тим, що важко знайти правові документи, скільки з тим, що в населення не сформована потреба у правовій інформації, відсутнє бажання стежити за нею, розуміти її зміст і замислюватися над можливостями, які вона дає для захисту своїх прав та гарантій. Напевно, у старшого покоління залишилася радянська звичка завжди і у всьому покладатися на рішення вищих органів влади, довіряти тому, що пропагують партійні органи, ідеологію яких вони підтримують, а в молодого – не виховалася культура правової відповідальності та правового самозахисту.

Результати наших досліджень правової системи в контексті соціології права дають нам можливість стверджувати, що її регуляторами є соціальні інтереси, соціальні експектації та соціальні норми її суб'єктів, які залежать від рівня їх правової культури і значно впливають на соціально-правові відносини, виявляючись у певному стані суспільної та індивідуальної правосвідомості.

Отже, виникає *суспільна необхідність* проаналізувати поведінкові вияви правової культури та правосвідомості, яка й визначає *мету статті*. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: *по-перше*, проаналізувати сучасний стан правової свідомості громадян та з'ясувати його зміни, *по-друге*, з'ясувати рівень правової культури суб'єктів соціально-правових відносин у сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Звісно, що правова поведінка громадянина у своїй основі має, перш за все, праворозуміння того, що соціальні (суспільні) відносини мають ґрунтуватися на узгодженості особистісних інтересів з інтересами інших людей і починатися з усвідомлення потреби жити та діяти в соціально унормованому, тобто правовому просторі. Для цього громадяни мають добре знати свої конституційні права й обов'язки, що визначені Основним Законом України, а також орієнтуватися у цінностях права і визнавати їх як запоруку захисту особистісного, сімейного та суспільного життя.

Однак, як свідчать результати опитування, які проводилися за авторською методикою в Україні (Запоріжжя, Львів, Харків, Одеса, Чернівці; вибірка 1109, багатощаблева, кластерна, пропорційна за статтю, віком, сферою зайнятості), більшість населення не знає достатньою мірою своїх конституційних прав та обов'язків (табл. 1).

Таблиця 1. Простий розподіл відповідей на запитання:

“Чи можете Ви погодитися з думкою, що Ви добре знаєте свої конституційні права й обов’язки?”

(N = 1109 респондентів)

Відповіді респондентів	% до N= 1109
Так, можу погодитися	15,1
Можу погодитися частково	29,4
Ні, не можу погодитися	45,6
Важко відповісти	9,9

Як бачимо з табл. 1, тільки один із семи респондентів погоджується з думкою про те, що він “добре знається на своїх конституційних правах та обов’язках”, майже третина дотримується цієї думки частково, і 45,6% респондентів не можуть визнати себе знавцями своїх прав та обов’язків. Це та об’єктивна реальність, яка, на жаль, сьогодні дійсно характерна українському суспільству. А між тим Конституція України є Основним Законом, який не тільки визначає, а й регулює суспільне життя. Як зауважує К. Бабенко, “закріплені у ній норми закладають в основу соціального розвитку країни фундаментальні для сучасного конституціоналізму принципи суспільної солідарності та справедливості, соціального партнерства, забезпечення гідного рівня існування для всіх громадян” [2, с. 6]. Крім того, як підкреслює науковець, Конституція України фіксує таку модель розбудови соціальних відносин, за якої загальнодержавні інтереси органічно поєднуються з індивідуальними інтересами та потребами громадян.

Тож недостатнє знання громадянами своїх конституційних прав і обов’язків наочно свідчить про те, що вони не виявляють бажання захищати свої власні інтереси, розуміти їх сутність та мету і формувати умови для добробуту своєї сім’ї й інших громадян. Така ситуація, напевно, зумовлюється тим, що громадяни не відчують гідного захисту з боку держави. Ми дотримуємося думки про те, що держава мусить створити такі умови для життя суспільства і кожної людини, коли вони відчують справжнє її прагнення піклуватися про гідний рівень їх життя, про рівність прав і свобод. Нашу позицію підтверджують результати опитування (табл. 2).

Таблиця 2. Простий розподіл відповідей на запитання:

“Оцініть, будь ласка, рівень прав і свобод громадян у сучасній Україні” N= 1109

Відповіді респондентів	% до N= 1109
У сучасній Україні всі громадяни мають рівні права і свободи	6,9
У сучасній Україні не всі громадяни мають рівні права і свободи	55,3
У сучасній Україні всі громадяни не мають рівних прав і свобод	29,8
Важко відповісти	8,0

Результати вражають: тільки 7% респондентів погодилися з думкою про те, що в сучасній Україні всі громадяни мають рівні права і свободи. Більшість опитаних (55,3%) розділяють думку про те, що “не всі громадяни мають рівні права і свободи”. А це означає, що в суспільстві є такі особи, соціальні групи та прошарки, які користуються особливими привілеями, мають більше, ніж інші прав і свобод. Кожний третій респондент вважає, що “всі громадяни не мають рівних прав і свобод”, що може свідчити про ознаки авторитарної держави, у якій про рівність і свободу прав тільки говорять, а реальність підлаштовується під інтереси правлячої верхівки.

Дійсно, створити у державі належні умови для того, щоб усі громадяни могли реалізувати свої права – справа нелегка. Європейські країни йшли до цього століттями. Двадцять років незалежності та суверенності України – це досить малий термін для того, щоб змінити суспільну свідомість, яка обтяжена командно-адміністративним минулим і обмеженнями людської свободи.

Однак варто зазначити, що, *по-перше*, все ж таки останніми роками в суспільній свідомості громадян України почали відбуватися помітні зміни, які свідчать про те, що в них формується прагнення захищати свої інтереси, права і гарантії. Початком цих змін стали “помаранчеві” події на майдані Незалежності у м. Київ у грудні 2004 р., коли тисячі людей зібрались разом для того, щоб виявити свої вимоги до чинної влади скасувати результати виборів Президента України, враховуючи масові порушення виборчого процесу. З того часу демонстрації, мітинги, пікетування урядових інституцій стали звичним явищем для України. Варто згадати також і про останні пікети Верховної Ради та голодування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, які восени 2011 р. вимагали від Верховної Ради ухвалити законопроекти, відповідно до яких їм необхідно було здійснити виплати пенсій, що призначені судовими рішеннями. І таки дійшли згоди з Урядом.

По-друге, в Україні активізувалася діяльність громадянських рухів із захисту прав людини, проблем розвитку законодавства, надання правової допомоги з питань антикорупційного законодавства, розгляду звернень громадян, пов’язаних із порушенням громадянських прав, приниженням честі та гідності, представництвом у суді, встановленням систем порушень прав людини, відтворення ефективних контрсистем, організації самозахисту та надання правової допомоги особам, конституційні права яких порушені, надання інформації про права громадян, методи контролю виконавчої влади, утвердження загальноєвропейських цінностей, розбудова громадянського суспільства, активне входження української спільноти до ЄС.

В Інтернеті на сайті “Громадські рухи” представлено програмні документи, статuti, структуру та результати діяльності десятків таких рухів і організацій, найбільш активними серед яких є, наприклад, такі:

громадсько-політичне об'єднання “Український форум”; правозахисний рух “Взаємодопомога”; громадські рухи “Актуальна юриспруденція”, Громадський суд України, Комітет протидії корупції та організованій злочинності, Цивільний актив Києва, Громадська прокуратура України; громадська організація “Берегиня України”; Всеукраїнське Громадське Об'єднання “Правова Держава”; Громадська організація “Європейський рух в Україні” та інші. Загальною метою правозахисних громадянських рухів є прагнення домогтися від влади всіх рівнів дотримання законів і виконання своїх службових обов'язків на підставі Конституції України для захисту громадян України від протиправних дій або бездіяльності її органів [3].

По-третє, громадяни України почали частіше звертатися до Європейського суду із захисту прав людини на основі Конвенції про захист прав та основних свобод людини, яку було підписано 04.11.1950 р. в Римі десятима європейськими державами і до якої Україна приєдналася 11.09.1997 р. Сьогодні Україна посідає п'яте місце за кількістю заяв громадян до Європейського суду з прав людини, повідомив спікер Володимир Литвин у ході Міжнародної конференції “Проблеми застосування практики Європейського суду з прав людини у правовій системі України”. Він, зокрема, зазначив, що кількість звернень українських громадян до Європейського суду постійно зростає. Так, за його словами, якщо в 1998 р. таких заяв було 214, у 1999 р. – 431, то станом на 30.04.2011 р. заяв вже 10 950. У 2010 р. зі 109 справ, розглянутих Європейським судом з прав людини за заявами громадян України, тільки в одній не було знайдено порушень. “Потрібно визнати, що наш внесок у створення проблем для Європейського суду з прав людини досить вагомий”, – підкреслив спікер і нагадав також, що в Україні лєвова частка порушень припадає на тривале судочинство і невиконання судових рішень [4].

По-четверте, формуванню правової свідомості українців значною мірою сприяють і засоби масової інформації. Необхідно підкреслити, що в Україні, на відміну від більшості пострадянських республік, створені умови для розвитку незалежних мас-медіа, зокрема газет, часописів, телевізійних каналів, програм, які прискіпливо стежать за порушенням прав громадян, намагаючись реалізувати своє професійне право на прозорість і об'єктивність інформації. Як приклад можна навести програми Савіка Шустера “Шустер LIVE”, “Свободу слова” з Андрієм Куліковим та інші, де відверто та критично обговорюються суспільні проблеми: і політичні, й економічні, і партійні, й оборонні, і міжнародні, за участю провідних політиків та державних посадовців.

Прагнення громадян та їх організацій, які виявляються у конкретних діях щодо захисту своїх законних прав, свідчить про те, що демократичні процеси таки дійсно набирають обертів у сучасній Україні. А відкритість кордонів і можливість висловити своє незадоволення діями чинної влади, зокрема її правозахисних та правоохоронних органів різними законними шляхами починає все активніше реалізуватися соціальними і професійними групами людей, адже ще зовсім недавно, у 2008 р. майже половина опитаних (46,3%) в Україні на запитання: “Якщо мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?” відповідала, що “скоріше за все, ні”, натомість тільки третина (29,5%) погоджувалась з думкою, що “скоріше за все, так” [5, с.511]. У 2011 р., за результатами авторських досліджень, кількість опитаних, які скоріше за все будуть брати участь в акціях протесту на захист своїх законних прав, зросла до 38,9%, тобто на 13,4%, а тих, хто “скоріше за все, ні” знизилась на 12,8%, порівняно з 2008 р. і становила 33,5%. Тобто бажаних активно захищати свої права у протестних заходах серед респондентів на 5,4% більше, ніж тих, хто до них ще не готовий.

А це означає, що поступово підвищується рівень правосвідомості громадян, однак це відбувається повільніше, ніж хотілося б. Напевно, причиною є те, що у значної частини громадян все ж таки є сподівання, що справедливість та об'єктивність стануть невід'ємною складовою діяльності правоохоронних і правозахисних органів, зокрема судової системи.

Так, за даними Українського моніторингу Інституту Соціології НАН України, упродовж 2002–2008 рр. *тільки від 11% до 14% респондентів* зазначали, що судді та працівники прокуратури відіграють значну роль у житті українського суспільства, “менша роль у суспільному житті відводилася лише пенсіонерам, керівникам сільськогосподарств та військовим” [6, с.371].

А це означає, що судові органи не стали справжніми захисниками українських громадян. Про це говорять не тільки європейські правозахисники, але й українські. Зокрема, голова Верховного Суду України Василь Онопенко висловив жаль з приводу того, що Україна є лідером за кількістю заяв до Європейського суду з прав людини. На його думку, механізм захисту людей в Україні потребує істотного вдосконалення, і національним судам необхідно не тільки захищати права людей, а й самим не порушувати норм конвенції [4].

Як зазначають фахівці Інституту соціології НАН України, процес формування системи судочинства в Україні, який розпочався ще до проголошення незалежності країни і триває досі, має досить болісний характер. Проблемними моментами у цьому процесі, на думку Л. Амджадін, є такі: відсутність детального концептуального бачення бажаних остаточних результатів судової реформи, що позначалося на оцінках діяльності суддів і судів з боку різних соціальних суб'єктів; суперечності між унормуванням та втіленням у життя ідеалів громадянського суспільства; розрив між уявленнями ідеального суспільства та реальними суспільними практиками; низький рівень довіри до інституцій, причетних до функціонування судово-правової системи в країні; низький вплив громадської думки на судову владу, оскільки її діяльність окреслюється переважно як “технічна” справа, яка полягає у винесенні рішень відповідно до закону, оскільки закони видає законодавча влада [6, с. 368–371].

До визначених науковцем проблемних моментів, можна додати ще й такі: судді нерідко виконують

“замовні справи” в інтересах певних осіб, зокрема, посадовців високого державного рівня; у судових інстанціях має місце корупція та хабарництво, яскравим прикладом чого став колишній голова Львівського апеляційного адміністративного суду І. Зварич. Як відомо, кримінальну справу стосовно І. Зварича було порушено в грудні 2008 р.; він підозрювався в одержанні 100 тис. дол. США хабара за ухвалення незаконного рішення і був засуджений до десяти років позбавлення волі з конфіскацією майна за отримання хабарів в особливо великих розмірах.

Звісно, що ці та подібні їм факти, які висвітлюються засобами масової інформації, значно впливають на зниження довіри населення до судових органів.

Серйозною проблемою в реформуванні правової системи в Україні в цілому є діяльність законодавчої влади. Як слушно зазначив оглядач часопису Український тиждень В. Дарпінянц, дискредитація законів в Україні починається навіть не в судах, а на етапі їх прийняття: “Народні депутати зазвичай не читають документів, за які самі ж голосують, не всі відвідують засідання Верховної Ради... Прийняття постанов із недотриманням парламентського регламенту, бюджетів із порушення Бюджетного кодексу, конституційних новел із нехтуванням Конституцією – це норма депутатського життя, але чи є це нормою. Всі звикли до того, що закони в Україні пишуться здебільшого “під себе” або “під того хлопця” [7, с. 15]. Виникає питання: може журналіст перебільшує? Звернімося до думки знаного правознавця, члена-кореспондента НАПрН України М. Козюбра, який у своїй статті “Верховенство права: українські реалії та перспективи” теж звертає свою увагу на те, що зростання законів не супроводжується зростанням їх якості, а в масиві прийнятих Верховною Радою законів надто мало законів базового визначального для правової системи характеру: “Досі не приведені у відповідність до Конституції безліч застарілих, можна сказати архаїчних законів, які в майже незмінному вигляді дісталися у спадок від радянської епохи. Серед законів переважають такі, що присвячені питанням, хоча, можливо, і не дріб’язковим, проте й не системоутворювальним, на кшталт законів про бджільництво, племінне тваринництво тощо” [8, с.13]. Особливу тривогу вченого викликає зростання кількості законів, які суперечать Конституції України. Фахівці підраховали, що із загальної кількості законів, прийнятих Верховною Радою України протягом 1997–2000 рр. (тобто фактично за час дії Основного Закону), кожний 18-й закон чи окремі його положення визнані Конституційним Судом України неконституційними [9]. Таку ситуацію М. Козюбра справедливо називає “конституційним безкраєм”, який уособлює в собі Верховна Рада і який “стає все більшою загрозою не тільки для утвердження верховенства права в суспільстві, а й для національної безпеки України, і зрештою може поставити під сумнів існування самої нашої державності” [8, с. 14].

Виходом із такої ситуації, напевно, має бути обрання нового складу парламенту, до якого мусять вийти професіонали, здатні удосконалити чинне законодавство в інтересах суспільства, а не окремих фінансово-політичних груп.

Висновки. Таким чином, необхідно зазначити, що останніми роками спостерігаються позитивні зрушення в розвитку правосвідомості громадян України, *повільно*, але все ж таки активізується їх діяльність щодо захисту своїх прав і свобод. Натомість розвиток правової культури працівників правозахисних і правоохоронних органів, за винятком Уповноваженого з прав людини Н. Карпачової, значно відстає від потреб сьогодення, а відтак, залишається недостатнім для того, щоб забезпечити відповідну правомірну поведінку громадян і нормальний процес правозахисної діяльності суб’єктів правової системи. Більше того, її низький рівень дестабілізує соціально-правові відносини між громадянами, їх об’єднаннями та державою, тобто її правозахисними і правоохоронними органами, що негативно позначається на суспільному житті, призводить до соціального напруження та конфліктності. Така ситуація потребує комплексних підходів до формування не тільки правової культури, але й національної культури в цілому, складовою якої вона є.

Джерела та література

1. Тацій В. Імплементация европейских стандартов прав людини – важливий напрям правової політики України / А. Тацій // Право України. – 2010. – № 10. – С. 48–59.
2. Бабенко К. Конституційні основи розвитку та регулювання соціальних відносин / К. Бабенко // Віче. – 2008. – № 2. – С. 3–6.
3. Громадянські рухи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dir.meta.ua/kiev/country/institutions-and-movements/public/10/>.
4. Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / [за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с.
5. Українці все частіше звертаються до Європейського суду : Інформаційний ресурс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/01jul2011/eurorecourt.htm>.
6. Амджадін Л. Трансформація судової системи в Україні через призму оцінок та очікувань громадян / Л. Амджадін // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / [за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 368–381.
7. Дарпінянц В. Реформи і порядок / В. Дарпінянц // Український тиждень. – 2011. – № 14 (179). – С. 15.
8. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 3. – С. 6–18.
9. Мельник М. Нові антикорупційні закони: пил в очі чи граната в руках мавпи? / М. Мельник, М. Хавронюк // Дзеркало тижня. – 2009. – 19 грудня.